

Алістер Томсон (Монахи, Австралія)

Чотири зміни парадигм в усній історії*

Теорія і практика усної історії сильно змінилися з часів свого народження одразу після Другої світової війни, ці зміни йшли паралельною дорогою і одночасно впливали на ширші історіографічні та методологічні зміни. Наша робота як усних істориків сьогодні пояснюється та підкріплюється обізнаністю з історією нашої галузі досліджень та з силами, що вплинули на її розвиток.

У цьому есе¹ аналізуються критичні моменти у розвитку історії усної історії та виділяються чотири зміни парадигм² в її теорії та практиці: повоєнний ренесанс спогаду як джерела «народної історії»; розвиток «позитивістських» підходів до пам'яті та суб'єктивності, що почався наприкінці 1970-х рр.; трансформація розуміння ролі усного історика як інтерв'юера та аналітика з кінця 1980-х, а також цифрова революція кінця 1990 — початку 2000-х. З цими дискусіями про зміни парадигм співвідносяться роздуми й рефлексії стосовно чотирьох чинників, що вплинули на усну історію та на яких, у свою чергу, відбився вплив самих усних істориків: зростання значення політичної та юридичної практики, де індивідуальне свідчення стало центральним джерелом; посилення інтердисциплінарних підходів до інтерв'ювання та інтерпретації спогадів; поширення з 1980-х рр. досліджень, пов'язаних з аналізом взаємозв'язків між історією та пам'яттю; ріст інтернаціональності усної історії. Я не планую досліджувати розмаїття національних та регіональних історій усної історії, що вже було здійснено та опубліковано в інших роботах³. І хоча етапи росту та риси розвитку усної історії відрізняються від країни до країни, існують характерні та єдині соціальні й інтелектуальні сили, що сформували сучасні підходи до усної історії та вплинули на усних істориків усього світу.

* Друкується за рукописом з дозволу автора спеціально для тематичного випуску журналу «Схід/Захід». Розширену версію опубліковано в: *The Oral History Review*. — Winter/Spring 2007. — Vol. 34. — № 1. — Р. 49–71, а також як вступну статтю до: *The Oral History Reader*/Ed. by R. Perks, A. Thomson. — London, New York, 2006. — Р. IX–XIV. Переклад з англійської Г. Г. Грінченко. (Прим. ред.)

Усна історія та народна історія: ренесанс пригадування як історичного джерела

Першою зміною парадигм (та початковим пунктом генези сучасної усної історії) стало відродження використання спогадів як джерела історичного дослідження одразу після Другої світової війни. Попередню історію сучасного усноісторичного руху серед іншого окреслив Пол Томпсон, пояснюючи, що починаючи з античних часів історики довіряли свідченням очевидців про важливі події й продовжували це робити доти, доки розвиток академічної історії у XIX ст. не привів до визнання першочерговості архівних розшуків та писемних джерел, маргіналізувавши тим самим усне свідчення⁴. Поступове сприйняття корисності та усвідомлення валідності усного свідчення, а також зростаюча доступність портативних магнітофонів стимулювали розвиток усної історії після Другої світової війни. Час початку та особливості цього розвитку суттєво відрізнялись у різних країнах. Наприклад, перший організований усноісторичний проект був ініційований Аланом Невінсом у Колумбійському університеті Нью-Йорка 1948 р., та його інтерес до архівування записів спогадів представників «еліти білих чоловіків» був визначальним і репрезентував усю тогочасну усноісторичну діяльність у США. У Великій Британії в 1950–1960-х рр. піонери усної історії були здебільшого зацікавлені у запису досвіду так званої «звичайної» робочої людини, і спочатку їхні дослідження перегукувалися з фольклорними студіями⁵. Джордж Еварт Еванс, наприклад, сформулював завдання тих досліджень таким чином: «спитати хлопців, які косять сіно»⁶. Живий досвід робітників, жіноча історія чи історія темношкірих були не задокументовані чи записані вкрай погано, й усна історія стала важливим джерелом «історії знизу», що було схвалене та підтримане соціальними істориками Британії та всього світу починаючи з 1960-х рр.

Пол Томпсон, соціальний історик університету Есексу, відіграв провідну роль у створенні Британського товариства усної історії на початку 1970-х рр. та в усьому подальшому розвитку міжнародного усноісторичного руху починаючи з кінця цієї декади. Його перша книга «The Voice of the Past: Oral History»⁷ з моменту її першої публікації 1978 р. стала справжньою хрестоматією для усних істориків усього світу⁸. Томпсону довелося захищати усну історію від критиків, які наполягали, що пам'ять є ненадійним історичним джерелом, та доводити легітимність і цінність цього підходу. Як соціаліст він був відданий історії, що набувала сили зі слів та досвіду робітничого класу, і твердив, що усна історія трансформувала як зміст історії, «переміщуючи фокус та відкриваючи нові ареали дослідження, піддаючи сумніву деякі твердження та загальноприйняті положення через визнання значної групи людей, яких ми до цього ігнорували», так і процес історіописання, прориваючись «через кордони між навчальними закладами та навколишнім світом, між професіоналами та пересічними людьми»⁹. Для багатьох усних істориків запис досвідів, що раніше ігнорувалися, а також залучення людей до вивчення та написання їхньої власної історії продовжували бути першочерговим завданням усної історії¹⁰. Так, наприклад,

Сюзан Армітаж та Шерна Глюк стверджують, що усна історія зберігає важливе політичне значення у багатьох частинах світу, де пригнічення жінок посилюється замовчуванням їх голосів та історії¹¹. У багатьох країнах усна історія також утвердилася поза стінами вищої освіти — у школах, громадських проектах та ініціативах зі збирання спогадів¹².

Постпозитивістські підходи до спогадів та суб'єктивності

Наступна парадигма, що утвердилася в усній історії, частково була відповіддю на позитивістську критику більшості традиційних істориків-документалістів з консервативними політичними поглядами, які побоювались демократизму «народної історії» (people's history) та атакували «ненадійність» пам'яті як її головну слабку ланку¹³. Критика усної історії на початку 1970-х базувалася на впевненості у тому, що пам'ять зазнає певних перетворень внаслідок фізичного слабшання та ностальгії людини у літньому віці, особистих упереджень інтерв'юєра та інтерв'ююваного, впливу колективних ретроспективних версій минулого. Наприклад, австралійський історик Патрик О'Фарел 1979 р. писав, що усна історія рушить у напрямку «світу уявлень, вибіркової пам'яті, пізніших нашарувань та повної суб'єктивності... Та куди вона нас приведе? Не до історії, але до міфу»¹⁴. Спонукувані цією критикою, перші усні історики розробили свій власний збірник рекомендацій щодо оцінки достовірності усної пам'яті (проникливо натякаючи традиціоналістам на те, що документальні джерела, багато з яких були створені як запис розказаної події, є не менш вибілковими та упередженими). З позицій соціальної психології та антропології вони демонстрували, яким чином можна визначити упередження та вигадки пам'яті, підкреслювали важливість ретроспекції та вплив інтерв'юєра на пригадування. З соціології вони перейняли методи репрезентативної вибірки, з документальної історії позичили правила перевірки достовірності та внутрішньої критики їхніх джерел. У результаті їхні рекомендації запропонували корисні вказівки для прочитання спогадів та їх комбінації з іншими історичними джерелами у пошуку того, що відбувалося у минулому¹⁵.

Наприкінці 1970-х усні історики змогли повернути цю критику собі на користь та почали стверджувати, що так звана ненадійність пам'яті є одночасно її силою, а суб'єктивність спогадів дає ключ для розуміння не тільки значень історичного досвіду, але також відносин між сучасним та минулим, між спогадом та особистісною ідентичністю, між індивідуальною та колективною пам'яттю. Наприклад, дослідження Луїзи Пассеріні про міжвоєнний фашизм у пам'яті італійців висвітлює роль суб'єктивності в історії (свідомі та несвідомі значення досвіду як набутого та пригаданого), а також продемонструвало, яким чином можуть бути виявлені впливи суспільної культури та ідеології на індивідуальну пам'ять в умовах замовчування, різноманітності та несхожості персональних згадувань¹⁶. Також у 1970-х північно-американський усний історик Майкл Фріш виступав проти твердження, що усна історія пропонує «чистий сенс того, що "дійсно" трапилось», та наполягав на тому,

що пам'ять — «персональна та історична, індивідуальна та поколіннева» — має бути перемішена «до центру усної історичної дослідження як його об'єкт, а не метод». Якщо розуміти усну історію саме таким чином, вона може стати «потужним інструментом відкриття, дослідження та оцінювання природи процесу історичної пам'яті: того, як люди надають сенс своєму минулому, як вони пов'язують індивідуальний досвід із соціальним контекстом, як минуле стає частиною сучасного та як люди використовують це минуле задля інтерпретації власного життя та світу навколо себе»¹⁷. Пам'ять, таким чином, стала як суб'єктом, так і джерелом усної історії, а усні історики почали використовувати багатий та різномірний комплекс підходів — лінгвістичний, наративний, культуральний, психоаналітичний та етнографічний — у своєму аналізові та використанні усної історичної пам'яті.

Робота італійського усного історика Алессандро Портеллі є гарним прикладом другої зміни парадигми у підходах до пам'яті та усної історії. У дослідженні «Особливості усної історії», вперше опублікованому 1979 р.¹⁸, Портеллі кидає виклик критикам «недостовірної пам'яті», стверджуючи, що «особливості усної історії» — усність, оповідність/наративність, суб'єктивність, «відмінна правдоподібність» (*different credibility*) пам'яті та взаємозв'язок між інтерв'юєром та інтерв'ююваним — мають розглядатися радше як сила, а не слабкість, як джерело, аніж проблема. Портеллі — ймовірно, найвпливовіший дослідник усної історії та пам'яті — з того часу продемонстрував цю силу в цілій низці визначних усної історичних розвідок¹⁹.

Хоча найбільш гучною у 1970-х критика усної історії була з боку консервативних істориків, вона також зазнала викликів із боку лівих сил. Наприкінці 1970 — на початку 1980-х деякі історики-соціалісти були надзвичайно критичні у своїх промовах щодо необхідної радикальності та демократичності методу усної історії. Луїза Пассеріні застерігала проти «легковажної демократичності» та «самовпевненого популізму» усної історичних проєктів, які заохочували представників пригнічених груп «говорити самих за себе», але не звертали уваги на те, якою мірою спогади залежать від впливу домінуючої в суспільстві історії, а отже, вимагають критичної інтерпретації²⁰. У Центрі сучасних культурних досліджень у Бірмінгемі Група народної пам'яті розвивала подібну критику британської усної історії в своїх розробках, присвячених «народній пам'яті». Група поміщала академічні та інші історичні практики у рамки ширшого процесу «соціального виробництва пам'яті» та стверджувала, що суспільна боротьба навколо конструювання минулого є однаково важливою як для сучасної політики, так і для індивідуального пригадування. Так, наприклад, усна історія, що залучалася до вивчення історії комунального чи жіночого рухів, ставала важливим ресурсом для написання більш демократичних та гнучких історій, що, в свою чергу, дозволяло людям розповідати те, що замовчувалося саме з причини розбіжності з домінуючою культурною пам'яттю²¹. При цьому Група народної пам'яті дійшла висновку, що цей радикальний потенціал в усній історії завжди підривався неглибоким та поверховим розумінням зв'язку між індивідуальною та соціальною пам'яттю та між минулим і сучасним, а також тих нерівних відносин, що існують між професійними істориками та іншими учасниками усної історичної пам'яті.

Ці аргументи частково збігаються з двома пов'язаними поміж собою питаннями, які продовжують турбувати деяких усних істориків: зростаюче теоретичне вдосконалення академічної усної історії є малозрозумілим, і тому воно було проігнороване усними істориками за межами університетського світу (тими, наприклад, що працюють у школах, у межах проєктів з історії спільнот (communal projects) та у медіа), з цим також пов'язана проблема збентеження та непорозуміння з боку інтерв'ююваних, що виникає внаслідок наукової реконструкції їхніх спогадів²². Рефлексивний, критичний підхід до пам'яті та історії безумовно вдосконалюють усну історію (як нещодавно стверджувала Лінда Шоупс у контексті дослідження історії спільнот), але водночас усні історики, які схиляються до діалогу зі своїми інтерв'ююваними та більш широкою громадською аудиторією, потребують доступних і зрозумілих термінів²³. У цьому діалозі усні історики частіше є уважнішими: оскільки, на відміну від більшості соціальних дослідників, ми не так часто анонімізуємо наших партнерів по інтерв'ю (які здебільшого бажають бачити власні оповіді та імена як частину історії); оскільки сподіваємося, що наші співрозмовники зрозуміють те, що саме ми напишемо та скажемо про їхні життя; адже спогади є інтригуючою та універсальною темою, про яку можна писати так, щоб зацікавити багатьох людей.

Усна історія та політика пам'яті (political memory work) у біографічну еру

Робота Групи народної пам'яті висвітлила також політичні можливості та суперечності усноісторичних проєктів, що мають радикальний напрямок²⁴. Ще на початку 1980-х межі політичного впливу усної історії та роботи зі збирання спогадів були порівняно невеликі. Але відтоді спогади почали залучати до активної публічної підтримки та відстоювання інтересів досить широкого діапазону: були розгорнуті міжгенераційні усноісторичні проєкти з особами літнього віку²⁵ та молоддю²⁶; програми вивчення розвитку соціального забезпечення та проблем здоров'я²⁷; громадські проєкти дослідження маргінальних груп, таких як бездомні та біженці²⁸; робота із залучення свідчень до юридичних та політичних процесів з питань прав людини та реституцій, постконфліктних врегулювань та національного примирення²⁹. І хоча усна історія часто відігравала важливу роль у подібних проєктах, такі коментатори як Фуюкі Курусава стверджують, що пам'ять та свідчення постали головними складовими більш загальної «лихоманки свідчень» кінця ХХ — початку ХХІ ст., де «володіння свідченням» є формою етико-політичної практики³⁰. На розвиток нашої біографічної ери вплинуло декілька чинників. Катастрофічна жорстокість ХХ ст. породила культуру символічних та матеріальних вимог з боку індивідуальних і колективних жертв величезних страждань. Постфрейдистське визнання того, що розповідь про чиєсь життя може мати позитивний терапевтичний ефект, заохотило пригадування як засіб визнання та примирення. А неймовірне зростання та поширення різноманітності комунікаційних засобів стимулювало ріст та вплив

комеморативних практик, паралельно з розвитком домінантної культури пам'яті, включаючи артикульовані та замовчувані історії життя.

Два приклади демонструють переконливий внесок, який усна історія може зробити до цієї політики пам'яті у XXI ст. В Австралії заперечувана пам'ять аборигенів, яких розлучили з родинами та розмістили у названих сім'ях чи державних установах, — так званого «викраденого покоління» — стала головною темою дискусій про расові відносини, реституції та національну ідентичність. Розан Кеннеді відзначала, як пам'ять «викраденого покоління» по-різному продукується та використовується у різних контекстах: записи усних історій порівнюються з письмовими автобіографіями; в судах, національних розслідуваннях та «комісіях пам'яті»; істориками та самодіяльними групами захисту³¹. Базуючись на теоретичних підходах до Голокосту та свідчень його жертв, вона виступила проти твердження, що персональні промови переміщених аборигенів зазнали надмірного впливу колективної пам'яті «викраденого покоління», та наполягала на тому, що ці виступи повинні розглядатися як складні пояснювальні наративи, що поєднують чітке соціальне та історичне розуміння, а не являють лише купу свідчень для інтерпретації (чи відхилення) істориками-«експертами». Кеннеді також підкреслювала, що деякі аборигени-свідки «ймовірно, не мали доступу до культурних ресурсів, які допомогли б їм інтерпретувати власний досвід», і, таким чином, на перший план висувала важливу, хоча й проблематичну, підтримувальну роль усних істориків та інших так званих «працівників пам'яті» (memory workers).

У другому прикладі вчені з Північної Ірландії Патриція Ланді та Марк Макговерн розглядають свою роль дослідників пам'яті у рамках проекту із запису спогадів в Ардойні (Ardoin Commemoraion Project, АСР), анклаві робітників-католиків Белфасту³². Ланді та Макговерн пояснюють, що «за останні три десятиріччя правдиві оповідання стали розглядатися як головний елемент постконфліктного розвитку суспільств в усьому світі», та називають щонайменше 24 національні «комітети істини/порозуміння», серед яких найвідомішим є Комітет правди та примирення Південної Африки. Незважаючи на добрі наміри та позитивні результати, політичні компроміси, яких потребує офіційна правдива оповідь, подекуди маргіналізують ті спогади, що не відповідають цілям примирення, а офіційні комітети та комісії таким чином підтримують травму замовчування та непорозуміння. Певна іронія полягає в тому, що Північна Ірландія так і не має власного «комітету істини», тому що *не* протистояти причинам та *не* змагатися в поясненнях» суті північноірландського конфлікту «було частиною продуманої державної стратегії досягнення реального політичного консенсусу», який був зафіксований відомою Угодою «Страсної п'ятниці», що завершила збройний конфлікт 1998 р. За відсутності офіційної версії подій Ланді і Макговерн описують, як вони працювали з групою мешканців Ардойну³³ в рамках підготовки збірника усних історій, присвяченого пам'яті ардонійців, які загинули у тривалому протистоянні ірландців-католиків («The Troubles»), та детально зупиняються на найважливіших практичних викликах, що несе з собою усна історія. Так, у цьому проекті інтерв'юйовані «мали повне право щось додавати,

виключати та змінювати у своїх власних транскриптах» і брати участь у дискусіях з волонтерами АСР, і, хоча учасники не могли змінювати будь-що у розповідях інших людей, їх заохочували до прочитання чужих транскриптів і підтримували у бажанні ставити питання чи вносити пропозиції щодо кінцевого продукту — збірника усних історій. Завдяки такому сумлінному процесові запису та редагування власних історій люди справлялися зі своїми травматичними спогадами і «примирялися з минулим»³⁴. Більш того, Ланді та Макговерн аргументують, що цей підхід, «який орієнтується на досвід потерпілих та застосовується у проектах дослідження історій невеликих громадських об'єднань», потребує масштабнішої ініціативи, націленої на «досягнення порозуміння та справедливості» у всій Північній Ірландії, а також пропонують модель проекту, «яка може бути використана не тільки громадами на півночі, але й в усьому світі».

Суб'єктивність відносин в усній історії — інтердисциплінарний підхід

Третя трансформація в усній історії стосувалася парадигматичної зміни у нашому підході до «об'єктивності» усного історика як інтерв'юера та дослідника. Один з головних пунктів критики усної історії у 1970-х рр. стосувався того, що історики власноруч створювали джерело і тому надмірно впливали на нього. Наприкінці того десятиріччя усні історики, як-от Портеллі та Пассеріні в Італії чи Фріш та Гріл в Північній Америці, почали ставити під сумнів питання об'єктивності та зосередилися на вивченні суб'єктивності відносин під час інтерв'ю. Протягом 1980-х позитивістське уявлення щодо дослідницької об'єктивності дедалі більше зазнавало атак з боку теоретиків фемінізму, антропологів-постмодерністів та квалітативних соціологів, а також інтерв'юерів-усних істориків, що перебували у глибокій рефлексії стосовно відносин, які вони вибудовували зі своїми нараторами. На усних істориків істотний вплив справили також роботи з терапії спогадами, які висвітлювали ефекти пригадування для літніх людей та нагадували інтерв'юерам про цінність взаємодії для обох сторін, задіяних в інтерв'ю³⁵. У 1997 р. в опублікованій в «*Oral History Review*» статті Валері Йоу стверджує, що з кінця 1980-х рр. «нова парадигма усної історії... пропонує розуміння та використання інтерактивного процесу, що виникає між інтерв'юером і наратором, інтерв'юером і змістом»³⁶. Усних істориків дедалі більше насторожував ефект від самого ходу інтерв'ю, як осіб, що його безпосередньо здійснювали і зі свого боку впливали на інтерв'ю, занепокоювали наслідки цього впливу, що відбивалися на отриманих даних, на процесі інтерпретації та власне на кінцевому продукті дослідження. Феміністські усні історики зробили найважливіший внесок у ці розробки й опублікували багато досліджень з проблем взаємодії та взаємозв'язку між мовою, владою і значенням³⁷. Цитуючи Віктора Тернера, Йоу закликає до «об'єктивного ставлення до нашої власної суб'єктивності» та пропонує декілька надзвичайно важливих питань, що допомагатимуть усному історикові розвивати рефлексивну пильність і обережність задля покращення проведення інтерв'ю та його інтерпретації:

1. Що я почуваю до цього наратора?
2. Які подібності та розбіжності має ця міжособистісна ситуація щодо інших?
3. Яким чином мої упередження впливають на цей процес? З якими групами поза цим процесом я себе ідентифікую?
4. Чому цей проект важливий для мене?
5. У виборі тем та питань — які альтернативи я оминув(ла)? Чому обрав(ла) саме ці?
6. Які ще можуть виникати інтерпретації? Чому я їх відкинув(ла)?
7. Як впливи має на мене це дослідження? І яким чином вплине на нього моя реакція?³⁸

Стаття Валері Йоу також ілюструє інтердисциплінарність, що стала однією з найважливіших рис усної історії починаючи з кінця 1980-х рр. Хоча зараз пам'ять безсумнівно є значущим історичним джерелом, історія є лише однією з багатьох академічних дисциплін та нових інтелектуальних полів, що мають до діла з пам'яттю. Йоу пише про «ефект перепліскування» з інших дисциплін, таких як квалітативна соціологія³⁹, антропологія⁴⁰, біографічні та літературні студії⁴¹, психологія життєзгадування (life review psychology)⁴². До цього списку ми можемо додати культуральні студії⁴³, лінгвістику, комунікативні та наративні студії⁴⁴, фольклористику⁴⁵, а також міждисциплінарний аналіз відносин між пам'яттю, наративом та особистою ідентичністю⁴⁶. У той час, коли теоретичний та методологічний розвиток цих галузей опановував практику усної історії, усні історики самі зробили солідний внесок у теорію, методику та політику квалітативного дослідження завдяки своїм інтердисциплінарним рефлексіям щодо відносин під час проведення інтерв'ю, інтерпретації та використання записаних спогадів.

Для прикладу достатньо послатися на книгу Данієля Джеймса «Оповідь донни Марії: життєва історія, пам'ять та політична ідентичність», опубліковану 2000 р., як на зразкове дослідження жіночої усної історії Південної Америки⁴⁷. Перша половина книги містить власну оповідь донни Марії, записану та підготовлену до друку Д. Джеймсом, яка яскраво вимальовує епоху та життя активістки робітничого руху ХХ ст. аргентинської індустріальної спільноти. Наступні дослідницькі есе розглядають досвід та оповідь донни Марії, історію та пам'ять її спільноти з інтердисциплінарної перспективи. Наприклад, розділ «Відсторонене слухання» присвячений проблемам, що виникають під час запису, прослуховування та розуміння оповіді, яка зазнала впливів загальноприйнятих наративних форм, політичної й психологічної ідентичності наратора, а також тих відносин, що виникають під час інтерв'ю та допомагають чи, навпаки, ускладнюють пригадування. У розділі «Розповіді, анекдоти та інші форми виконання» використано наративну теорію для аналізу суті та значення особистого свідчення. Есе «Розповіді, розказані на порубіжжі» пропонує гендерний аналіз оповіді донни Марії та концентрується на «наративному порубіжжі» між індивідуальною пам'яттю та культурними рамками суспільного міфу й публічної ідеології, де й перебуває клубок суперечностей гендерного напруження і дисонансу. Джеймс стверджує, що усне повідомлення донни Марії — сформоване

динамічно продовжуваними відносинами між особистою та публічною пам'яттю і між наратором та інтерв'юєром — є «більш хаотичним, більш парадоксальним, більш суперечливим [ніж більшість письмових автобіографій], і може саме тому — більш відповідає складності й заплутаності життів представників робітничого класу та їхньої пам'яті»⁴⁸.

Виникнення студій дослідження пам'яті

Даніель Джеймс також розглядає важливість спогадів, «вписаних у культурні практики, як-от, наприклад, розказування історій», для індивідів та громад, а також проблему модерної пам'яті робітничих громад у її зіткненні з деіндустріалізацією та знищенням місць колективної пам'яті. У цьому розумінні його робота може бути яскравим прикладом «вивчення пам'яті як об'єкта історичного дослідження», що набуло значення за останні два десятиріччя ХХ ст. Омер Бартов пропонує блискучу характеристику цього руху, в рамках якого робота з пам'яттю, яку здійснювали усні історики, відіграла найважливішу роль:

«Виникнення “досліджень пам'яті” (memory studies) було чітко пов'язано з поширенням культурного передчуття кінця ери як факту хронології і як значення рефлексій щодо стрімких соціально-економічних трансформацій. “Заново відкриті” теорії Моріса Хальбвакса щодо колективної пам'яті; публікація величезних томів “Місць пам'яті” П'єра Нора; зростання дослідницького інтересу до взаємозв'язків між історією та пам'яттю, документом та свідченням; популярність художньої літератури та фільмів, присвячених спогадам; дебати психологів щодо “глибинної” та придушеної пам'яті; і, насамкінець, публічні дискусії про зміст та форми офіційних комеморативних практик. Все це вказує на те, що “пам'ять” міцно закріпилася як одна з центральних історичних категорій»⁴⁹.

Виникнення та розвиток досліджень пам'яті кидає два суттєвих виклики усним історикам. По-перше, ми повинні утримувати у полі нашого зору і знання величезний об'єм відповідної інтердисциплінарної літератури. По-друге, саме усні історики можуть гарантувати, що дослідження пам'яті не перемістяться у таємничий інтелектуальний світ витончених дебатів, але будуть постійно поповнюватися новою інформацією через наше спілкування з жінками та чоловіками, які поділилися з нами своїми спогадами, та результатами наших зусиль з інтеграції пам'яті у політичні дебати стосовно соціальних змін.

Інтернаціональність усної історії

Наша відповідь на ці виклики знаходила опертя в зростанні інтернаціоналізації усної історії. У 1979 р. декілька усних істориків з Північної Америки приїхали до своїх колег в англійський Ессекс на Міжнародну конференцію з усної історії. Ця зустріч стала першою у низці наукових заходів та стимулювала публікацію «International Journal of Oral History» (виходив з 1980 до 1990), а також серії

міжнародних усноісторичних збірників⁵⁰. У 1996 р. міжнародні усноісторичні конференції були формалізовані у рамках заснованої того ж року Міжнародної асоціації усної історії (МАУІ), до складу Ради якої увійшли представники багатьох географічних регіонів світу, відповідальні за проведення конференцій (раз на два роки), видання регулярних двомовних (англійською та іспанською) інформаційних повідомлень та журналу «Слова й мовчання» («Words and Silences»). Конференції та публікації підтримували розвиток і сприяли обмінові ідеями та практиками усноісторичних досліджень, характерними для різних національних контекстів, а також поступово переміщували центр тяжіння усної історії за межі Європи та Північної Америки. Останні конференції МАУІ, що відбулися у Туреччині, Бразилії, Південній Африці та Австралії (враховуючи й наступну, заплановану для проведення у Мексиці), продемонстрували багатий досвід та стрімкий ріст усної історії «на Півдні».

Дійсно, усні історики Латинської Америки досить впевнено похитнули європейську та північноамериканську гегемонію в усній історії. У редакторському вступі до тематичного випуску «Слів та мовчання» 2003 р., що мав назву «Усна історія та досвід політики», усний історик з Мексики Герардо Некоча писав, що у той час, коли в Західній Європі та Сполучених Штатах усна історія часто «спрямована на дослідження проблем ідентичності та культурного розпізнавання в рамках демократичних режимів... Латинська Америка залишається простором утопій, роздумів про праведне суспільство майбутнього та побоювань щодо руйнування одвічно крихкого сьогодні. Тут політика настрибує на тебе», і усна історія виявляється переплетеною з політикою⁵¹. У тому ж випуску бразилець Хосе Себе Бом Мейє стверджував, що міжнародна конференція в Ріо-де-Жанейро 1998 р. стала поворотним пунктом й у розвитку усної історії Латинської Америки саме своєю пропозицією більш радикального політичного контексту та цілеспрямування⁵².

Політичні ситуації країн та регіонів, що виникають з (чи борються всередині) політичного безладу, безперечно генерують важливу, здатну до трансформацій роботу з пам'яттю. Правдою є й те, що різні національні та регіональні контексти утворюють різні типи усної історії і що всі усні історики мають велику користь від міжнародного діалогу та компаративних зіставлень. Але й у Європі та Північній Америці існує достатня кількість проектів, де усна історія є також «переплетеною з політикою». Так, наприклад, Даніель Кер показав, як усна історія стимулює «вличний діалог з бездомними» американського міста Клівленд та як «демократично організований проект, побудований у рамках того, що Майкл Фріш назвав «поділеною владою», може відігравати вирішальну роль у формуванні суспільного руху»⁵³. Проект Кера розпочинався у форматі проведення інтерв'ю про життєві історії, але невдовзі він відмовився від «моделі жертви» та перефокусувався на власний аналіз бездомними своєї безпритульності. Він увів бездомних у послідовний суспільний діалог, показуючи їхні відеоінтерв'ю громадськості, презентуючи щотижневі радіо-програми з фокусом на чийсь історії безпритульності та проводячи робітні у відкритому центрі, де учасники аналізували своє життя й досвід і розглядали загальні теми історії та причин бездомності. Але найважливішим стало те, що проект, по-

будований навколо існуючого знання бездомних про свою долю, поєднав ці знання в єдине ціле, «ідентифікував засоби опору» та «додав відваги» для боротьби за соціальні зміни. Кер також відзначає напруженість ролі усного історика як дослідника та захисника і стверджує, може, трохи суперечливо, що дослідження може бути об'єктивнішим, якщо воно є якомога більш «включеним».

Цифрова революція в усній історії

Зараз відбувається четверта, приголомшлива цифрова революція в усній історії, та її результат важко уявити. Електронна пошта та Інтернет, безперечно, сприяють міжнародному діалогові усної історії. Проте нові цифрові технології переінакшують усталені шляхи запису, зберігання, каталогізації, інтерпретування, поширення та презентації усних історій. Дуже скоро ми всі будемо записувати інтерв'ю на комп'ютер, а також зможемо використовувати веб-камери для проведення інтерв'ю з людьми, що перебувають дуже далеко від нас. Аудіовізуальні цифрові записи будуть доступні через Інтернет, і складні інструменти цифрової індексації та каталогізації (можливо, у великих проектах, за наявності штучного інтелекту) дадуть можливість будь-кому й будь-де провести цікаве й несподіване дослідження з поєднання матеріалу у межах якогось одного зібрання та порівняння декількох усноісторичних колекцій, використовуючи звук, зображення та текст. Комп'ютерні програми квалітативного аналізу даних також можуть бути використані для підтримки, розширення і вдосконалення інтерпретації великої кількості усноісторичних інтерв'ю та неминуче стануть більш складними.

Майкл Фріш доводить, що оцифрування звуку та зображення потіснить сучасне домінування транскриптів і поверне усній історії її усність, тому що цифрові технології значно полегшують навігацію по аудіо- (чи відео-) матеріалу, тим самим розширюючи нашу, засновану та тексті, письменність до нових форм грамотності, базованих на звуці та зображенні. Більш того, нетекстові цифрові путівники та пошукові механізми нададуть користувачам можливість знаходити та прослуховувати частини їхніх власних інтерв'ю (поряд із численними інтерв'ю з інших проектів), що слугуватиме стимулом та основою нових образних та непередбачуваних інтерпретацій⁵⁴. Фріш пропонує зосередитися на «постдокументальній чутливості», яка подолає відмінність між джерелом усної історії [записом] і документом, що виникає внаслідок його транскрибування. Він пропонує прозаїчний, але повчальний приклад сімейних відеокolleкцій та запитує: «чи не буде більш цікавим замість однієї, двох, чи навіть п'яти файлових папок фільмів-збірок, уявити собі матеріал, організований таким чином, щоб... у ньому одразу знайти щось на прохання родича-відвідувача: чи то день народження дитини, чи похорон діда, чи продаж будинку, чи щось інше, що може цікавити і бути знайдене у величезній купі відеоматеріалу. Таку вибірккову селекцію можна буде легко продивитися, зберегти та потім демонструвати окремим файлом, якщо буде інтерес і потреба. Чи повернутися знов до збірки даних, чекаючи на новий запит». Фріш пропонує порівняльне майбутнє для усноісторичних записів та їх тран-

скриптів і робить висновок про те, що «нові цифрові знаряддя та багаті можливості для практики, визначені ними, можуть стати потужним ресурсом у відновленні одного з початкових девізів усної історії — відкрити нові виміри розуміння та встановлення контакту [з людьми — Г. Г.] за допомогою широкого «включеного» використання пам'яті та її запитування».

Майбутнє, яке пропонує Фріш, може розтягнутися на роки адаптації. Але наскільки архіви та бібліотеки готові відійти від «документа»? Хто буде мати час та натхнення робити нетекстову цифрову індексацію аудіо- та відеоінтерв'ю? Хто буде мати доступ до програм? Якою мірою великі колекції індексованих аудіо- та відео-записів усних історій будуть доступні та придатні до пошуку через Інтернет? До того ж наші співрозмовники матимуть дуже різні наміри стосовно того, що розповісти нам у випадку, коли їхня історія буде легко доступна та придатна для маніпуляцій.

Упродовж останнього десятиріччя усні історики намагалися подолати технічні, етичні та епістемологічні наслідки цифрової революції⁵⁵. Але чи маємо ми справу з трансформацією парадигми у тому значенні, як це розумів Томас Кун, тобто з глибокими змінами у розумінні, що революціонує нашу практику усних істориків? Чи є ця технологічна революція також і революцією когнітивною? На це важко відповісти, якщо перебуваєш саме у процесі таких швидких змін та коли розумієш, що технологічні зміни в усній історії є собою часткою глобальної цифрової революції в інформаційних та комунікаційних технологіях. Я вважаю, що це майбутнє дуже важко передбачити, саме тому що цифрова глобалізація є чужою та неприйнятною для тих, хто народився у переддигітальну еру, хто почувається зручно й відчуває себе грамотним щодо тексту та надзвичайно некомфортно й неосвіченим щодо цих нових технологій (якщо бути чесним, я, наприклад, ніколи не був дуже компетентним у старих технологіях). Наші діти та молоді студенти (які знають лише цифрову добу і майже інстинктивно розуміють, яким чином мобільні телефони та веб-камери створюють різні види комунікації, а блоги пропонують можливості для створення й поширення власних історій) можуть краще за нас зрозуміти, куди ці можливості приведуть.

Але я впевнений, що медіум є також частиною повідомлення, а цифрові технології трансформують настільки багато аспектів у нашій роботі усних істориків (а також і шляхи, якими люди запам'ятовують та описують своє життя), що вони протягом часу змінять наше уявлення про пам'ять і особистий наратив, про розповідання і колекціонування свідчень, про поширення спогадів і написання історій. Ця цифрова революція — четверта зміна парадигми в усній історії — все ще триває, та життя у точці змін перед назавжди трансформованим горизонтом може бути дискомфортним. Майбутнє усної історії та ролі усних істориків ще ніколи не виглядало таким захопливим і таким невизначеним.

¹ Це єсе є продовженням наших з Робом Перксом думок, які ми виклали у редакційному вступі до другого видання «The Oral History Reader» (London and New York, Routledge, 2006).

² Томас Кун, вчений-фізик, розвинув ідею зміни парадигм у книзі «The Structure of Scientific Revolutions» (Chicago, 1962). Кун був також піонером усної історії американської науки: *Doel R. E. Oral history of American science: a forty-year review//History of Science.* — 2003. — Vol. Xli. — P. 349 (прим. А. Томсона). Український переклад книги Т. Куна: *Кун Т. Структура наукових революцій.* — К., 2001. (Прим. ред.)

³ Див.: *Thompson P. Historians and oral history, in The Voice of the Past: Oral History.* 3rd edition. — Oxford, 2000. — P. 25–82; *Ritchie D. A. Doing Oral History: A Practical Guide.* 2nd edition. — New York, 2003. — P. 19–46.

⁴ *Thompson P. The Voice of the Past.* — P. 25–81.

⁵ Відносини між фольклористикою та усною історією варіюються від країни до країни. В Англії, незважаючи на спроби об'єднання зусиль, усна історія та фольклорні студії йдуть різними шляхами; Пол Томпсон стверджує, що англійська фольклористика ніколи не зможе подолати стигму аматорства (*Thompson P. The Voice of the Past.* — P. 71–72). Але спільний інтерес до усності, підсилений цифровими технологіями, може наблизити ці дисципліни одна до одної (див.: *Perks R., Robinson J. "The way we speak": web-based representations of changing communities in England//Oral History.* — 2005. — Vol. 33. — No. 2. — P. 79–90). Націоналістична політика британських кельтів — валлійців, шотландців, північних ірландців — стимулювала тісні зв'язки між фольклористикою та усною історією, а в Скандинавії саме фольклорні студії найбільше вплинули на розвиток усної історії. Дослідження пам'яті та «усної традиції» у незахідних суспільствах та локальних культурах також зробили вагомий внесок до нашого розуміння природи та значення усної історичного свідчення. Див.: *Vansina J. Oral Tradition as History.* — Madison, 1985; *The African Past Speaks: Essays on Oral Tradition and History/Ed. by J. C. Miller.* — Folkestone, 1980; *Finnegan R. Oral Tradition and the Verbal Arts.* — London, 1991; *Hofmeyer I. "We spend our years as a tale that is told": Oral Historical Narrative in a South African Chiefdom.* — London, 1993; *Tonkin E. Narrating Our Pasts: The Social Construction of Oral History.* — Cambridge, 1995; *Cruikshank J. The Social Life of Stories: Narrative and Knowledge in the Yukon Territory.* — Lincoln, 1998; *Telling Stories: Indigenous History and Memory in Australia and New Zealand/Ed. by B. Attwood and F. Magowan.* — Crows Nest, NSW, 2001; *African Words, African Voices: Critical Practices in Oral History/Ed. by L. White, S. F. Miescher and D. W. Cohen.* — Bloomington, 2001; *Sources and Methods in African History: Spoken, Written, Unearthed/Ed. by T. Falola and C. Jennings.* — Rochester; NY, 2003.

⁶ *Evans G. E. Ask the Fellows Who Cut the Hay.* — London, 1956.

⁷ Переклад російською мовою: *Томпсон П. Устная история: Голос прошлого/Пер. с англ. — М., 2003. (Прим. ред.)*

⁸ Наступні видання були опубліковані в 1988 та 2000 рр. і містили розлогі розділи про історію й досягнення усної історії та роздуми з приводу пам'яті, суб'єктивності та психоаналізу.

⁹ *Thompson P. The Voice of the Past.* — P. 8–12.

¹⁰ Свіжий приклад того, як усна історія продовжує використовуватися у «повертанні захованих історій» — як було позначено у серії рецензій червневого випуску «American Historical Review», — можна знайти у запровадженні усної історії для вивчення й «повернення» африканського досвіду і розуміння Першої світової війни: *Lunn J. Memoirs of the Maelstrom: A Senegalese Oral History of the First World War.* — Portsmouth, NH, 1999;

Jackson A. Botswana 1939–1945: An African Country at War. — NY, 1999; Page M. E. The Chiwaya War: Malawians and the First World War. — Boulder, Colorado, 2000.

¹¹ Armitage S. H., Gluck S. B. Reflections on Women's Oral History: An Exchange//Frontiers: Journal of Women's Studies. — Vol. 19. — No. 3. — 1998. — P. 1–11.

¹² Bornat J. Oral history as a social movement: reminiscence and older people//Oral History. — 1989. — Vol. 17. — No. 2. — P. 17.

¹³ Серед ранніх критиків слід назвати: William Cutler III. Accuracy in oral history interviewing//Historical Methods Newsletter. — 1970. — No. 3. — P. 1–7; Tuchman B. Distinguishing the significant from the insignificant//Radcliffe Quarterly. — 1972. — No. 56. — P. 9–10; Powell E. Old men forget//The Times. — 5 November 1981. Щодо «лівої» критики наївного використання пам'яті усними істориками див.: Hobsbawm E. On History from Below//Hobsbawm E. On History. — London, 1997. — P. 266–286 (написано 1985 та вперше опубліковано 1988 р.).

¹⁴ O'Farrell P. Oral history: facts and fiction//Oral History Association of Australia Journal. — 1982–1983. — No. 5. — P. 3–9 (передрук з: *Quadrant*. — November 1979).

¹⁵ Див., наприклад, перше 1978 р. видання «Голосу минулого» П. Томпсона стосовно захисту усної історії в цих термінах.

¹⁶ Passerini L. Fascism in Popular Memory: The Cultural Experience of the Turin Working Class. — Cambridge, 1987; Passerini L. Work ideology and consensus under Italian fascism//History Workshop. — 1979. — No. 8. — P. 82–108.

¹⁷ Frisch M. A Shared Authority: Essays on the Craft and Meaning of Oral and Public History. — Albany, 1990. — P. 188 (частина його статті "Oral history and «Hard Times»: a review essay», вперше опублікована 1972). Див. також: Thomson A., Frisch M., Hamilton P. The memory and history debates: some international perspectives//Oral History. — 1994. — Vol. 22. — No. 2. — P. 33–43. Іншим відомим критиком теоретичної наївності усної історії 1970-х рр. був північноамериканський дослідник Рональд Грід, який запропонував нові шляхи роботи з пам'яттю. Див.: *Envelopes of Sound: The Art of Oral History*/Ed. by R. Grele. — New York, 1991.

¹⁸ Переклад російською мовою: *Алессандро Портелли. Особенности устной истории*//Хрестоматия по устной истории/Пер., сост., введение, общ. ред. Лоскутовой М. В. — СПб., 2003. — С. 32–51. (Прим. ред.)

¹⁹ Серед головних праць Портеллі слід назвати: *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*. — Albany, 1991; *The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue*. — Madison, 1997; *The Order Has been Carried Out: History, Memory, and Meaning of a Nazi Massacre in Rome* (Palgrave Studies in Oral History). — Basingstoke, 2003. Див. також: *Oral History Review*. — 2005. — Vol. 32. — No. 1. — P. 1–34, special section on "History, memory and the work of Alessandro Portelli".

²⁰ Passerini L. Work ideology and consensus under Italian fascism. — P. 84. Майкл Фріш також розкритикував популістський «безісторичний» підхід до усної історії у: "Oral history and "Hard Times": A review essay». Луїза Тіллі критикувала безтеоретичність та індивідуалістичні тенденції усних істориків у статті: *People's history and social science history*//Social Science History. — 1983. — Vol. 7. — No. 4. — P. 457–474, репринт з відповідями провідних усних істориків див. у: *International Journal of Oral History*. — 1985. — Vol. 6. — No. 2. — P. 5–46. Для порівняння сучасну австралійську критику див.

y: *Murphy J.* The voice of memory: history, autobiography and oral memory//*Historical Studies*. — 1986. — Vol. 22. — No. 87. — P. 157–175.

²¹ Сучасний огляд радикального потенціалу усної історії див. у вступі до: *Green J.* Engaging in people's history: the Massachusetts History Workshop//*Presenting the Past: Essays on History and the Public*/Edited by S. P. Benson et al. — Philadelphia, 1986. — P. 337–359.

²² Див.: *Armitage S., Gluck S. B.* "Reflections on Women's Oral History"; *Blatz P. K.* Craftsmanship and flexibility in oral history: a pluralistic approach to methodology and theory//*The Public Historian*. — 1990. — Vol. 12. — No. 4. — P. 7–22.

²³ *Shopes L.* Oral History and the Study of Communities: Problems, Paradoxes and Possibilities//*Journal of American History*. — Vol. 89. — No. 2. — 2002. — P. 588–598.

²⁴ Критику Групи народної пам'яті див.: *Lumms T.* Listening to History: The Authenticity of Oral Evidence. — London, 1987.

²⁵ Див.: *Reminiscence Reviewed: Perspectives, Evaluations, Achievements*/Ed. by J. Bornat. — Buckingham, 1994; *The Art and Science of Reminiscing: Theory, Research, Methods and Applications*/Ed. by B. K. Haight and J. D. Webster. — Washington, DC, 1995; *Lawrence J., Mace J.* Remembering in Groups: Ideas From Reminiscence and Literacy Groups. — London, 1980; *Breen M., Sobel D.* Popular Oral History and Literacy. — Toronto, 1991.

²⁶ Про усну історію в школах див.: *Preparing the Next Generation of Oral Historians: An Anthology of Oral History Education*/Ed. by B. A. Lanman and L. Wendling. — Walnut Creek, 2006; *Ritchie D. A.* Doing Oral History. Chapter seven, "Teaching oral history". — P. 188–221; *Whitman G.* Dialogue with the Past: Engaging Students and Meeting Standards Through Oral History. — Walnut Creek, 2004; *Schwarzstein D.* Una Introducción al Uso de la Historia Oral en el Aula. — Buenos Aires, 2001; *Redfern A.* Talking in Class: Oral History and the National Curriculum. — Colchester, 1996; *Oral History Review*. — Special Issue: Practice and pedagogy: Oral History in the classroom/Ed. by C. R. Lee and K. L. Nasstrom. — 1998. — Vol. 25. — Nos. 1–2; *Oral History*. — Special issue: Oral history and the national curriculum. — 1992. — Vol. 20. — No. 1; *Oral History Association of Australia Journal*. — 1986. — Special issue: Oral history, children and schools. — No. 8; *Hagopian P.* Voices from Vietnam: Veterans' oral histories in the classroom//*Journal of American History*. — 2000. — Vol. 87. — No. 2. — P. 593–601.

²⁷ Див.: *Oral History, Health and Welfare*/Ed. by J. Bornat, R. Perks, P. Thompson and J. Walmsley. — London, 2000; *Martin R. P.* Oral History in Social Work. — Newbury Park, 1995; *Oral History*. — 1995. — Vol. 23. — No. 1. — Special issue: Health and welfare. Про роботу з людьми з вадами розвитку див.: *Listening For a Change: Oral History and Development*/Ed. by H. Slim and P. Thompson. — London, 1993; *Bennett O.* Review article: oral testimony as a tool for overseas development//*Oral History*. — 1995. — Vol. 23. — No. 1. — P. 89–92; *Riley M.* "Ask the fellows who cut the hay": Farm practices, oral history and nature conservation//*Oral History*. — 2004. — Vol. 32. — No. 2. — P. 45–53; *Landorf C.* A sense of identity and a sense of place: oral history and preserving the past in the mining community of Broken Hill//*Oral History*. — 2000. — Vol. 28. — No. 1. — P. 91–102.

²⁸ *Kerr D.* "We know what the problem is": Using video and radio oral history to develop collaborative analysis of homelessness//*Oral History Review*. — 2003. — Vol. 30. — No. 1. — P. 27–45.

²⁹ Про використання особистих свідчень у квазілегальному контексті див.: *Dembour M., Haslam E.* Silenced hearings? Victim-witnesses at war crimes tribunals//European Journal of International Law. — Vol. 15. — No. 1. — 2004. — P. 151–177; *Portelli A.* The oral shape of the law: the “April 7 case”//Portelli A. The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History. — Albany, 1991. — P. 241–69. Про «комісії правди» див.: *Levenson D.* The past can be an open question: oral history, memory and violence in Guatemala//Words and Silences: Journal of the International Oral History Association. — New series. — Vol. 2. — No. 2. — 2004. — P. 23–29; *Christie K.* The South Africa Truth Commission. — London, 2000; *Minkley G., Rassool C.* Orality, memory and social history in South Africa//Negotiating the Past: The Making of Memory in South Africa/Ed. by S. Nuttall and C. Coetzee. — Oxford, 1998. — P. 89–99; *Krog A.* Country of My Skull. — London, 1998. Про усну історію та земельні права див.: *Choo C., Hollback S.* History and Native Title, Contemporary Theoretical, Historiographical and Political Perspectives. — Perth, 2004; *Neuenschwander J. A.* Native American oral tradition/history as evidence in American Federal courts//Words and Silences: Journal of the International Oral History Association. — New series. — Vol. 2. — No. 2. — 2004. — P. 11–17; *Parsonson A.* Stories for land: oral narratives in the Maori land court//Telling Stories: Indigenous history and memory in Australia and New Zealand/Ed. by B. Attwood and F. Magowan. — Crows Nest, New South Wales, 2001. — P. 21–40; *McGrath A.* “Stories for country”: Oral History and aboriginal land claims//Oral History Association of Australia Journal. — 1987. — No. 9. — P. 34–46; *Cruikshank J.* Oral tradition and Oral History: Reviewing some issues//Canadian Historical Review. — 1994. — Vol. 75. — No. 3. — P. 403–418.

³⁰ *Kurasawa F.* A message in a bottle: Bearing witness as a mode of ethico-political practice//http://research.yale.edu/ccs/papers/kurasawa_witnessing.pdf.

³¹ *Kennedy R.* Stolen generations testimony: Trauma, historiography and the question of “truth”//Aboriginal History. — 2001. — Vol. 25. — Pp. 116–131. Див. також: *Attwood B.* “Learning about the truth». The stolen generations narrative//Telling Stories: Indigenous history and memory in Australia and New Zealand/Ed. by B. Attwood and F. Magowan. — Crows Nest, New South Wales, 2001. — P. 183–212; *Haebich A.* Broken Circles: Fragmenting Indigenous Families 1800–2000. — Fremantle, 2000.

³² *Lundy P. and McGovern M.* “You understand again”: Testimony and post-conflict resolution in the north of Ireland//Words and Silences: Journal of the International Oral History Association. — 2004. — New series. — Vol. 2. — No. 2. — P. 30–35.

³³ Ардойн — ірландська громада з 6000 мешканців одного з найбідніших північних районів Белфасту. (Прим. ред.)

³⁴ Див.: *Dawson G.* Trauma, place and the politics of memory: Bloody Sunday, Derry, 1972–2004//History Workshop Journal. — 2005. — Issue 59. — P. 151–178; *Dawson G.* Making Peace with the Past? Cultural Memory, the Irish Troubles and the Peace Process. — Manchester, 2007.

³⁵ *Bornat J.* Oral history as a social movement: Reminiscence and older people//Oral History. — 1989. — Vol. 17. — No. 2.

³⁶ *Yow V.* “Do I Like Them Too Much?” Effects of the Oral History Interview on the Interviewer and Vice-Versa//Oral History Review. — Vol. 24. — No. 1. — 1997. — P. 55–79.

³⁷ Основні тексти з феміністської усної історії: *Women's Words: The Feminist Practice of Oral History*/Ed. by S. Berger Gluck and D. Patai. — New York and London, 1991; та *Women's Oral History: The Frontiers Reader*/Ed. by S. H. Armitage. — Lincoln, 2002.

³⁸ *Yow V. "Do I Like Them Too Much?" ...* — P. 79.

³⁹ Див.: *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*/Ed. by D. Bertaux. — Beverly Hills, 1981; *Plummer K. Documents of Life 2: An Invitation to Critical Humanism*. — London, 2001; *The Turn to Biographical Methods in Social Sciences*/Ed. by P. Chamberlayne, J. Bornat and T. Wengraf. — London, 2000; *Roberts B. Biographical Research*. — Buckingham, 2001.

⁴⁰ Див.: *Langness L. L., Frank G. Lives: An Anthropological Approach to Biography*. — Novato, California, 1981; *Watson L. and Watson-Franke M. Interpreting Life Histories: An Anthropological Inquiry*. — New Brunswick, NJ, 1985; *Anthropology and Autobiography*/Ed. by J. Okely and H. Callaway. — London and New York, 1992; *Social Memory and History: Anthropological Perspectives*/J. C. Climo and M. G. Cattell. — Walnut Creek, California, 2002.

⁴¹ Див.: *Studies in Autobiography*/Ed. by J. Olney. — New York, 1988; *The Uses of Autobiography*/Ed. by J. Swindells. — London, 1995; *Smith S., Watson J. Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives*. — Minneapolis, 2001.

⁴² Див.: *Runyan W. M. Life Histories and Psychobiography: Explorations in Theory and Method*. — New York and Oxford, 1982; *Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct*/Ed. by T. R. Sarbin. — New York, 1986; *Narrative Study of Lives*/Ed. by R. Josselson and A. Leiblich. — Newbury Park from 1993.

⁴³ *Making Histories: Studies in History-writing and Politics*/Ed. by R. Johnson et al. — London, 1992; *Steedman C. Past Tenses: Essays on Writing, Autobiography, History*. — London, 1992; *Samuel R. Theatres of Memory: Past and Present in Contemporary Culture*. — London, 1994; *The Uses of Narrative: Explorations in Sociology, Psychology and Cultural Studies*/Ed. by M. Andrews, S. D. Sclater, C. Squire and A. Treacher. — New Brunswick, 2004.

⁴⁴ Див.: *E. McMahan. Elite Oral History Discourse: A Study of Cooperation and Coherence*. — Tuscaloosa, 1989; *Making Meaning of Narrative*/Ed. by R. Josselson and A. Leiblich//*Narrative Study of Lives*. — 1999. — Vol. 6; *Narrative and Genre: Contexts and Types of Communication*/Ed. by M. Chamberlain and P. Thompson. — New Brunswick, 2004 (попереднє видання Routledge, 1998); *Narrative Research: Reading, Analysis and Interpretation*/Ed. by A. Leiblich, R. Tuval-Mashiach and T. Zilber. — Thousand Oaks, 1998.

⁴⁵ *Schneider W. So They Understand: Cultural Issues in Oral History*. — Logan, 2002.

⁴⁶ *Storied Lives: The Cultural Politics of Self-Understanding*/Ed. by G. C. Rosenwald and R. L. Ochberg. — New York and London, 1992; *Ross B. Remembering the Autobiographical Past: Descriptions of Autobiographical Memory*. — Oxford, 1992; *Freeman M. Rewriting the Self: History, Memory, Narrative*. — London and New York, 1993; *Linde C. The Creation of Coherence*. — Oxford, 2003; *Autobiographical Memory and the Construction of a Narrative Self: Developmental and Cultural Perspectives*/Ed. by R. Fivush and C. A. Haden. — Mahwah, NJ, 2003.

⁴⁷ *James D. Dona María's Story: Life History, Memory and Political Identity*. — Durham, 2000.

⁴⁸ *James D. Dona María's Story*. — P. 242.

⁴⁹ О. Бартов (O. Bartov) в огляді трьох книг про європейську пам'ять про Голокост та Другу світову війну: *American Historical Review*. — Vol. 106. — No. 2. — 2001. — P. 660. Бартов також відзначає, що у новому тисячолітті «це захоплення пам'яттю поступово зменшиться», і це стосується не в останню чергу наукового інтересу до «нацистської окупації в Європі та матеріальної відбудови і перетворення ідентичності у повоєнний період». Публікації з історії та сучасної пам'яті: *Thelen D. Memory and American History*. — Bloomington, 1990; *Le Goff J. History and Memory*. — New York, 1992; *Terdimann R. Present Past: Modernity and the Memory Crisis*. — Ithaca, NY, 1993; *Memory and History in Twentieth Century Australia*/Ed. by K. Darian-Smith and P. Hamilton. — Melbourne, 1994; *Huyssen A. Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. — London, 1995; *Gross D. Lost Time: On Remembering and Forgetting in Late Modern Culture*. — Amherst, 2000; *Regimes of Memory*/Ed. by S. Radstone and K. Hodgkin. — London, 2003.

⁵⁰ Приклади ранніх публікацій: *Our Common History: The Transformation of Europe*/Ed. by P. Thompson and N. Burchardt. — London, 1982; *The Myths We Live By*/Ed. by R. Samuel and P. Thompson. — London, 1990. Існувало декілька «спадкоємців» чи «альтернатив» “*International Journal of Oral History*”: “*Life Stories/Recits de Vie*”, Colchester, Biography and Society Research Committee, International Sociological Association, 1985–1989; *Subjectivity and Multi-Culturalism in Oral History*/Ed. by R. Grele//*The International Annual of Oral History*. — New York, 1992; *International Yearbook of Oral History and Life Stories*. — Oxford, 1992–1996; *Memory and Narrative (book series)*. — London, 1997–2004; “*Words and Silences*” (журнал МАУІ з 1997 р.).

⁵¹ *Necochea G. Editorial//Words and Silences*. — 2003. — New series. — Vol. 2. — No. 1. — P. 2.

⁵² *Meihy J. C. S. B. The radicalization of Oral History//Words and Silences*. — 2003. — New series. — Vol. 2. — No. 1. — P. 31–41.

⁵³ *Kerr D. “We know what the problem is”*. Див.: *Frisch M. A Shared Authority. Essays on the Craft and Meaning of Oral and Public History*. — Albany, 1990.

⁵⁴ *Frisch M. Towards a Post-Documentary Sensibility: Theoretical and Political Implications of New Information Technologies in Oral History*. Paper presented to the XIIIth International Oral History Conference, Rome, June 2004; *The Oral History Reader*/Ed. by R. Perks and A. Thomson. — London; New York, 2006. — P. 102–114.

⁵⁵ *Gluck S. B., Ritchie D. A., Eynon B. Reflections on Oral History in the new Millennium: Roundtable comments//Oral History Review*. — Vol. 26. — No. 2. — 1999. — P. 1–27; *Larson M. A. Potential, potential, potential: The marriage of Oral History and the World Wide Web//Journal of American History*. — Vol. 88. — No. 2. — 2001. — P. 596–603; *Gluck S. B. Pitch, pace, performance — and even poetry: returning to orality: the CSULB virtual oral/aural history archive model*. Paper presented to the XIIIth International Oral History Conference, Rome, June 2004; *Brewster K. Internet access to oral recordings: finding the issues // www.uaf.edu/library/oralhistory/brewster1/research.html*